

Sanda Golopenția

Despre șoaptele și tăcerile culturii române în Statele Unite

Până la stabilirea în Statele Unite (1980) autoarea interviului, pe care revista *Tribuna* îl găzduiește cu generozitate în paginile sale, a fost, pe rând, bibliotecară și documentaristă la Institutul de Folclor din București (1962-1963), documentaristă la Centrul de Cercetări Fonetice și Dialectale (1963-1969), apoi cercetător științific la același Centru (1969-1980) și, pentru câțiva ani, lector asociat la Facultatea de Limba și Literatura Română din capitală (1967-1972). În 1969 și-a susținut teza de doctorat cu titlul: *Semantica transformățională a limbii române*. Peste Ocean, o scurtă perioadă de timp lucrează ca asistentă la Cornell University, Ithaca, New York (predă limba italiană); din 1981, e conferențiar (până în 1982), profesor asociat (1982-1987), profesor asociat cu definiție (1987-1990) și profesor titular (din 1990) la Brown University, Providence, Rhode Island, Departamentul de studii franceze. A publicat, în afara lucrărilor de pură specialitate, mai multe volume de eseuri despre exil, despre alteritatea identității, despre povara despărțirii și despre „continuitatea de adâncime” a destinului uman: *Mitul pagubei* (1986), *Cartea plecării* (1995), *America, America* (1996) și *Vămile grave* (1999). Și-a consacrat ultimii ani editării vastei corespondențe primite/scrise de tatăl său, Anton Golopenția, celebrul sociolog și demograf al perioadei interbelice. Eseurile din *Mitul pagubei* (1986) sunt inteligente exerciții de memorie (cărți, locuri, oameni și evenimente) puse toate sub semnul imperativ al libertății: evadare, cunoaștere, aventură și adaptare. Varietatea de ton, de abordare și de pitoresc uman le conferă calitatea mai puțin obișnuită a colocvialității și a confidenței reverențios-discrete. Eticheta dialogului e cu inteligență disimulată în registru confesiv și ceea ce, în alte împrejurări, ar fi fost chip de a vorbi abstract e aici deprindere culturală a expresiei plastice, esențializate, concretizate metaforic: „Sentimentul că ești expulzat din tine de

tine”, sau: „De fiecare dată, Sanda Golopenția convertește experiența în mister, își caută stelele fixe ale fericirii intime în ceea ce transgresează aversiunea, spaima și ostilitatea, dând prioritate tăcerii, în ciuda unui abia mărturisit sentiment al regresivității și singurătății. Cărțile și lumea cercetate se deschid spre interiorul memoriei ocrotitoare și spre armonia zidirii în iubire. Trăind spre pagubă, dăruiești din prisosul inimii; dăruind, vei dobândi, iată mitul personal și calea de acces spre nostalgica imagine a ființei locuite de cuvântul în care te-ai născut. Acordul cu noi înșine, vor să spună textele, e suma clipelor de iluminare, ca singură alternativă la teroarea istoriei și la tragedia înstrăinării. În *Cartea plecării* (1995) cele mai numeroase sunt temele recuperării (într-o subtilă metafizică a visării) și ale integrării culturale (ingenios abordată în lungi paranteze despre „miezul” ființei noastre). Cu *America, America* (1996), notația documentară, foiletonul critic sau figurina sintetic-moralistă ating pragul de semnificație al unui manifest împotriva renunțării. În ton ușor exaltat se transcrie bucuria întâlnirii de fiecare zi cu „particula de real” a civilizației americane, fascinantă prin candoare și prin ceea ce inspirat s-a numit anarhia visului de nemurire. Glosele au valoarea unor recuperări afective și sunt, prin urmare, dovezi de fidelitate față de cealaltă lume, a începutului, rămasă vie ca o resemnare în tristețe și reverie. Din *locul* numit exil întoarcerile nu mai sunt posibile decât pe cărările visului.

Aurel Sasu

– Carmina Popescu: *Stimată doamnă Golopenția, este viața românească de astăzi, atât cât o puteți cunoaște din Statele Unite, mai puțin „autodistrugătoare” decât în 1998 (anul apariției volumului Vămile grave)?*

– Sanda Golopenția: Cred că nu. Continuăm să ne chinuim, sfâșiați între dorința de a nu ne amăgi și cea de a ne respecta pe noi înșine, sau de a fi respectați de alții în lumea largă.

Am lăsat să pătrundă prea adânc în felul în care ne raportăm la viețile și faptele noastre privirea de *outsider* a celor care nu ne știu și nu încearcă încă decât rareori și sporadic să ne afle, convingi că nu contăm, că trebuie să traversăm o mutație radicală, după tipare pe care ni le propun cu un apetit pedagogic-anihilator evident. Privirea este însă situată, vedem, fiecare, în conformitate cu interesul nostru pe termen scurt sau lung, a renunța să privim cu ochii noștri nu are cum duce la altceva decât la nefiresc prelungite și chinuitoare paranteze sau tranziții, atunci când nu provoacă dispariția încrederii în sine (ca individ și ca grup uman care are răspunderi față de o cultură sau de o țară), cu, derivând dintr-o asemenea dispariție, pierderi economice și de *know-how* care vor fi greu de recuperat de generațiile care vin.

Nu putem deveni radical altceva decât suntem decât atunci când murim. Putem încerca, atâta timp cât suntem vii, să corectăm atent și continuu câte o latură sau alta a

acțiunilor noastre, să ne asigurăm unii altora zile mai bune printr-un plus de gândire îndreptată spre construirea și apoi întărirea încrederii în noi înșine, spre deprinderea negocierii de la egal la egal cu ceilalți, fie ei din țară sau din alte părți, spre înlocuirea suspiciunii cu refuzul activ și ferm al tolerării sau încadrării în dependențe vechi sau noi, de orice natură ar fi ele. Dar de privit avem mare nevoie să ne privim cu ochi de *insideri*, dominând întregimea culturii și istoriei noastre, adâncind-o mereu, numai astfel vom putea regăsi, în câte un episod pe nedrept uitat, izbânzile care să ne dea curaj sau ne vom putea reaminti greutatea și durerea care au fost și ele mari dar care au fost depășite activ în cele din urmă de oameni ca noi.

– *Care sunt cele mai mari îndoieli ale dumneavoastră cu privire la scris, viață și literatură, în general? Cât din ceea ce ați publicat e rezultatul acestor îndoieli?*

– Pendulez între momente în care aș vrea să dau scrisului, cu bucurie, tot timpul și toată priceperea de care dispun și înțelegerea faptului că viețile nu ne aparțin întru totul, că atunci când le trăim doar pentru scrisul nostru riscăm să nu ne împlinim și alte îndatoriri de scris, la fel de presante și de egal distribuite ca cea de a reflecta o fărâmă a vieților noastre de oameni tinzând spre neștiut sau forma schimbătoare pe care o iau adevărurile la care izbutim să ajungem.

Generația mea și câteva generații următoare au în față misiuni care nu pot fi eludate. Timp de cincizeci de ani, în care nu au lipsit realizările culturale ale experților, vocea esențială, care le-ar fi putut lega între ele construind încrederea în noi, a scriitorilor, a hermeneuților sau a gânditorilor care nu dezertează de la prezentul și chemările viitorului nostru, a rămas amuțită. O serie de probleme mari ale culturii și istoriei românești, ale calității vieții noastre politice, nu au putut fi urmărite atent de oameni nu numai competenți ci și însuflețiți în mod firesc de dorința de a potența viețile noastre în România. Pentru a supraviețui, unii dintre noi au plecat din țară, într-un gest pe care îl asemăn bătrânilor care joacă bridge sau șah spre a-și menține acuitatea mentală. Problema e că făcând-o, bătrânii aceștia nu lipsesc pe nimeni de nimic ci multiplică, dimpotrivă, împrejurările bune și frumoase ale vieții în jurul lor, chiar dacă, prin absurd, nu și-ar folosi mintea astfel antrenată la nimic altceva. Șahiștii din Cișmigiu, fie ploaie, fie ger, le pot da curaj, în București, celor care se simt îmbătrânind, sau singuri, ei demonstrează simplu că se poate oricând descoperi un lucru bun de făcut, cât trăim trebuie să ne antrenăm spre a fi mai tari, mai alerți, mai capabili de efort, împreună cu alții și prin ei. Pe când cei care au plecat și continuă să plece lipsesc cultura română de vocile și sufletele de care are nevoie. Poate că în trecut această vină, pe care ne-o cunoaștem toți, era compensată de faptul că nu puteam funcționa normal, că eram reținuți ori de câte ori ne apropiam prea tare de

problemele care contau, de rostirea câte unui mărunț adevăr, care, alăturat altora, ar fi putut eventual urni ceva cu un ceas mai devreme, încercând să înțelegem, din unghiul care ne era accesibil, cum se poate gândi mai liber și mai cu spor în România. Acum însă, ar fi după mine vremea călătoriilor de studiu și de formare, dar cu revenire vie și tinerească și trează la șantierele multe ce sunt de deschis dacă e să-i dăm culturii noastre ceea ce putem. E păcat de fiecare inteligență românească declasată prin acceptarea oricărei slujbe, doar pentru a câștiga un ban, trăind în singurătate, fără menire, sec.

Un lucru care mi se pare că se impune e nu numai, cu s-a făcut relativ intens în ultimii ani în România, republicarea operelor care fuseseră pe nedrept sustrate circulației în timpul regimului comunist, ci și repornirea unora din proiectele mari care au fost întrerupte sau zădărnice de vreme. Nu aș putea spune însă că atunci când încerc să-mi fac partea, publicând sau republicând opera unor membri ai Școlii sociologice de la București (cum ar fi Anton Golopenția sau Ștefania Cristescu) ori aplecându-mă asupra corespondenței care i-a unit atât de strâns pe mulți dintre ei în anii 1930, nu am îndoeli. E, întâi, îndoiala pricinuită de întrebarea dacă, făcând astfel, nu dezertez de la chemarea care ar fi numai și specific a mea, însoțită de teama că nu îmi va mai fi dat timpul sau elanul de a mă întoarce la ea dacă, printr-o minune, cele o mie și una de hârtii de care mă simt răspunzătoare ar ajunge să vadă lumina tiparului. Pe de altă parte, îmi spun, fiecare dintre noi trebuie să facă un pic de ordine în trecut, trebuie să asume „proiecte de trecut” (cum spune, atât de exact, Ana Blandiana), pentru a reduce numărul fantomelor care ne bântuie încă și viețile și cultura. Dar, adaug, dacă m-aș, dacă ne-am pricepe să trecem o parte din povara de misiuni moștenite unor tineri pentru ca, în contact și cu ele, ei să se maturizeze și întărească, în vederea proiectelor lor viitoare, iar noi să răzbiim la a ne spune la răndu-ne, nelăsând celor ce vin amarul altor misiuni neîmplinite, poate că ar fi mai bine pentru toți.

Mă îndoiesc de multă vreme, am spus-o printre rânduri și în *Cartea plecării*, și în *America America*, și în *Vămile grave*, că trăiesc cu adevărat aici, urmărită cum sunt de atâtea și atâtea din greutățile din partea noastră de lume. E adevărat că studenții, tinerii care se ridică spre chemări pe care nu și le-au definit încă dar pe care le visează frumoase și mari, sunt minunați în orice țară. Că, vorbind cu ei, uit pe o clipă diferența care mă constituie și că, prin ei, cunosc singura fărâmă pentru care am cu adevărat atene din viața de aici. Dar, cum nu cred că ne putem schimba poziționarea existențială primară, că ne putem uita gândurile, întrebările și siguranțele copilăriei, că putem deveni americani sau francezi schimbându-ne peste noapte actele de identitate, continui să mă simt departe și altfel și nu încerc să abdic de la ce mă face astfel.

Tot ce am scris a fost într-un fel sau altul scris sub semnul îndoielii. Când scriam în

engleză sau franceză, mă îndoiam de interesul pe care îl prezintă cele scrise pentru publicul de aici. Când scriam în română, pentru cititori de departe, care nu m-au știut sau nu mă mai știu de atâția ani, mă îndoiam că ei vor citi, că vor vrea să citească încă o carte scrisă departe de ei. Când scriam texte ale mele, mă îndoiam dacă a o face se cuvine, atunci când mă știu înconjurată de manuscrisele a doi oameni care au ars, fiecare în felul lui, de dorința de a da ce au mai bun culturii noastre și au murit cutremurați de durerea de a nu o fi realizat. Când mă afind în volumele multe care ar fi să le readucă truda în circuitul minților românești, mă întreb dacă nu fac la fel cu călugărul din pustie. Auzindu-și vecinul din chilială alăturată cum geme că nu are toarte pentru coșurile pe care le-a împletit și care ar urma să fie vândute la târg pentru nevoi neprecizate, călugărul meu desface coșurile pe care tocmai le încheiasă și îi trece mânerulele dorite. Mă îndoiesc uneori de mine întrebându-mă dacă republicările pe care le tot fac de câțiva ani nu izvorăsc dintr-un spirit de clan, o dorință de afirmare–confirmare a numelui pe care îl port. Mă afind apoi în câte un volum multime, de închisoare, de scrisori sau de anchete la românii de dincolo de Bug, în care numele celor care-mi sunt părinți se topecă între multe altele și prin care ajung să răsună împletite, ca într-un război sau ca într-o rapsodie, vocile bucoaroase sau oftate ale multor existențe începute avântat și prăbușite în vid; și sper, știu pe o clipă, că nu e așa, că lucrurile cu care mă zbat nu se fac din ambiții, ci din dureri între multe alte dureri, că toate se cer spuse în măsura în care există urmele care s-o permită. Zilele trec astfel din îndoieli în desdoieli și înapoi spre îndoieli.

– *În ce măsură se mai poate scrie astăzi o literatură „a vremurilor toate” și nu doar a „vremii noastre” (sunt două versuri de Al. Philippide, citat de I. Caraion în Jurnalul comentat de dumneavoastră). Mai există astăzi la scriitorul român grija „de a scrie pentru totdeauna”?*

– *Totdeauna* sună îndoielnic pentru urechile noastre ajunse atât de bănuitoare. Dar cred că raportându-se la sine ca unic judecător în relativ mai bună cunoștință de cauză, sau căutând în alte epoci miezul viu din care se poate desluși conturul unei certitudini, cei care scriu ajung să iasă în bună parte dincolo de vremea în care o fac, fără a o părăsi cu totul, firește.

Scriitorii pe care mă bucur să-i citesc sunt, întotdeauna, cei care nu rămân numai în prezent. Sufletele și mințile mobile și avide, care trăiesc de fiecare dată și în prezent și în trecut și în viitoruri imaginare, și ajung să redea în ce scriu picurarea amestecată și schimbătoare a clipelor, venind din toate direcțiile, învălmășindu-se să-ți arate asemănări sau deosebiri, și să te distanțeze de imediat, atât cât trebuie pentru a nu fi furat de el.

Poeți ca Ana Blandiana, esești sau memorialiști ca Monica Lovinescu, și sunt mulți alții de scrisul cărora mă bucur ca de o sărbă-

toare și cu care mă mândresc interior, dar pe care tocmai de aceea nu i-aș enumera, înscriindu-i printre tainele bucuriilor mari, scriu pentru întotdeauna în România și nu ar putea să facă altfel.

– Care sunt rosturile tăcerii într-o cultură? Este ea într-adevăr o „continuitate de adâncime“, cum o numiți? Se poate racorda tăcerea personală și la un alt timp („mut“) al culturii contemporane?

– Cred că fiecare epocă are partea ei de „muțenie“, pe care nu o remarcăm pur și simplu pentru că nu ne dă prin minte că se poate gândi, înțelege, spune ceva anume despre lucrurile sau oamenii care se află în zona ei de umbră. Știm că se încheie o epocă, între altele, și prin faptul că dintr-o dată devenim capabili și doritori să vorbim despre lucruri sau oameni care nu ne-au solicitat până atunci interesul, cu care am coexistat opac și apatic. Puțini sunt cei care, prin marginalizare sau generozitate lacomă de fapte și obiecte noi, ajung să depășească o asemenea muțenie generală, să iasă din ea înspre cuvânt și semenii uitați. Și ei nu sunt de obicei nici măcar auziți, necum bine primiți, la început. Trebuie să treacă timp pentru ca, prin breșa astfel creată, să ajungă să circule în voie și „normal“ vorba redescoperită. Redus într-un punct, domeniul „mut“ se reface cvasi-instantaneu, alte aspecte, noi sau vechi, ale vieților noastre devin de neabordat, condamnarea la muțenie nu a făcut decât să se deplaseze, ușor dar tenace, în altă direcție.

Nu suntem personal răspunzători atunci când nu reușim să ieșim din „muțenia“ epocii în care trăim. Devenim însă vinovați dacă, odată dat la o parte obstacolul care ne redusese pe toți la muțenie, nu facem efortul de a-i sprijini pe cei care au deschis astfel o parte nouă, de a ajunge și noi să vorbim cu un ce mai departe. Nu mai vorbesc de cazul, trist, în care, din insuficiență imaginație sau inteligență, ne opunem, încercând să blocăm vorbirea care se înfiripă, sub motiv că așa ceva nu s-a pomenit și nu are cum fi.

Tăcerea nu e muțenie (și deci incapacitate), ci act. Putem tăcea din motive care se dovedesc a fi fost îndreptățite sau nu. Dar de fiecare dată am ales să tăcem și am făcut efortul de a nu vorbi, de a nu ne spune gândul și viețile, de a ne compresa existența.

Tăcem uneori pentru că ce se spune sau se întâmplă ne privește adânc, dureros și simțim nevoia de a reflecta pe îndelete pentru a ajunge să punem în cuvinte potrivite măcar partea pe care am reușit s-o înțelegem. Tăcerea e într-un asemenea caz o formă a răspunderii de vorbitor (sau de scriitor). În unele grupuri umane, în unele culturi, răspunderea în raport cu rostirea sau scrisul ajunge atât de răspândită, prin educație și literatură, încât ele ne pot apărea ca prin definiție „mai tăcute“ decât altele. Mă gândesc la indienii din America, în al căror folclor tăcerea a fost amplu problematizată și tematizată, și pentru care abstenența verbală a fost multă vreme una din legile de fier ale existenței. Generalizând imprudent, cred că

fiecare dintre noi va fi de acord cu faptul că grecii sau italienii tind să opteze mai rar pentru tăcere decât, să spunem, anglo-saxonii, care, la rândul lor, riscă să pară guralivi în raport cu amerindienii (așa cum erau aceștia când i-au întâlnit, năvălind asupra lor și luându-le tot ce aveau, europenii).

Pe planul acesta, al *habitusului* în raport cu tăcerea, românii îmi par a tinde mai degrabă spre polul locvace, în care îi situam pe italieni sau greci mai sus, unde îmi par a se dispune în genere popoarele latine, francezii și spaniolii, bunăoară, la care am avut prilejul de a urmări mai atent faptul. E drept că există diferențe regionale puternice. Ardelenii și maramureșenii sunt mai ai tăcerii decât oltenii, muntenii sau moldovenii. Unul din bancurile mele favorite, cel cu ardeleanul care cade de pe un zgârie-nor și-i strigă prietenului rămas teafăr, „No, no“ pe când simte cum i se iutește cădere, „No amu“ când zărește apropiindu-se asfaltul și „No așe“ atunci când aterizează exprimă clar percepția acestei diferențe specifice, probabil că nu numai de alții, ci chiar de ei înșiși (eu știu bancul de la un prieten clujean). În Maramureș, în fața câte unei hore minuscule aducând a haiku, mi s-a întâmplat nu o dată să întreb copilărește, nu atât din corectitudine de culegător cât din dorința ca minunea să continue, „Asta e tot?“ Răspunsul venea imediat, totdeauna același: „Îi bugă“, cu înțelesul de „e destul, ajunge“, în fapt, de „e mult și-așa“. Oltenii cu care am petrecut o vară fierbinte la Peștea-Jiu, în anii 1960, înregistrând până târziu în noapte cântece lăutărești, alături de Mihai Pop și de colegii de studenție cum ar fi Radu Răutu sau Costel Cârstoiu, ar fi întors și răsucit în o mie de feluri noi vorbele acelea puține dar atent încheiate. În Maramureș, a vorbi bine era a vorbi cu precizie și scurt, chiar în poezie, mai ales în cazul ei.

Un grup locvace gândește vorbind înspre ceilalți. Un grup al tăcerii pare a gândi dezvoltând vorbirea interioară a fiecăruia din membrii lui. Atunci când tăcerea ajunge să fie impusă politic, de o țară colos, de un guvern totalitar, ne putem întreba dacă efectele nu sunt diferite după cum țările în cauză au dezvoltat culturi care tind spre tăcere sau culturi care, dimpotrivă, aspiră să valorizează mai degrabă vorbirea. Vorbirea interioară a tăcuților lumii e mai puțin afectată de tăvălugul politic. În jurul meu se strigă lozinci, trec mașini de aplauze, Nicolae Ceaușescu ține iar o cuvântare nesfârșită în ajun de anul nou, cineva mă provoacă. Tuturor, dacă m-am obișnuit să-mi rezolv în gând nevoia de a spune câte ceva, le pot lăsa scena vorbei și a zgomotului fără ca prin aceasta să modific esențial ritmul gândit al vieții pe care o duc. Pe alte meleaguri, în alte circumstanțe, cam așa a trăit și a scris Nathalie Sarraute, neintrând în arena vorbei publice nici în anii grei ai Ocupației și nici mai târziu, cu toate multele zguduiri ale vieții franceze de după război. Când cineva e însă născut pentru vorbă, aspiră la dulceața schimbului cu semenii, reducerea la tăcere e nimicitoare. Vorba moare pe buze, vitalitatea

gândirii, deprinse să se ascută prin ciocnire („Je pense comme je me heurte“ spunea Montaigne), scade, viața se degradează în ce are ea esențial: în plăcerea fiecăruia de a o gândi din ce în ce mai clar, împreună cu ceilalți, în val de gând și de vorbă vie și caldă.

Mă întreb uneori dacă sociologii și lingviștii, mai cu seamă cei care se dedică studierii contextelor în care se acționează prin cuvânt, nu ar trebui să abordeze odată diferențele între efectele totalitarismului asupra culturilor care tind să fie mai ale tăcerii (să zicem, aproximez violent, cele din Germania de est, Cehoslovacia, poate că Bulgaria, a fost impresia cu care am revenit dintr-un drum pe acolo, nu făcusem o cercetare anume însă și nu mă gândeam la lucrurile astea pe atunci) și țării mai ale vorbei, cum ar fi România, poate că Ungaria, Rusia. M-aș aștepta la evoluții mai puțin traumatice pentru culturile ținând de prima categorie. Dar, firește, ar trebui dezvoltat un inventar de parametri prin care să poată fi măsurată bunăstarea unei culturi pe diferitele ei planuri și paliere de manifestare.

În România, timp de 50 de ani, s-a trăit tăcându-se forțat sau prin autocenzură într-o țară în care imensa decompresare de acum ne arată cât de greu a fost suportată tăcerea. A fost, atunci când s-a optat defensiv pentru ea, o tăcere cu rost într-o cultură care, cu toate proverbele de tipul „Tăcerea e de aur“ nu era totuși centrată firesc și orientată cu predilecție spre tăcere. Rostul era supraviețuirea. Aparțin generației care și-a tăcut tinerețea și, în parte, nu a ieșit total din tăcere nici acum. Am trecut prin școală și facultate fără a vorbi atât cât așa fi avut poftă, cu cei de vârsta mea. Tăceau și ei, simțeam cu toții multele îngrădiri de la vorba neatentă și ne dădeam rar în petec. Rezultatul este că am și avem o copilărie albă, nu ne aducem aminte de școală cu căldura amintirilor bogate, am descoperit după 1989 o multime de lucruri pe care le-am ignorat despre colege sau colegi la care mă uitam cu drag dar cu care vorbeam din ochi mai mult decât din prezentul acela tânăr în atât de mare măsură ratat.

Rostul cultural al tăcerii e însă altul: cel de a permite coacerea spusei. Când vorbim ieșind dintr-o tăcere pregătitoare, înspre o tăcere care ne întâmpină primitoare, vorbele ne sunt parcă acoperite de ninsoarea bună a răbdării. Sunt mai frumoase, mai grave și mai curate decât atunci când ne pripim să rostim. Cred că în necazurile pe care le-au traversat, mulți oameni din România au copt în ei enunțuri pe care nu li s-a făcut încă întotdeauna locul necesar pentru ca să ajungă, în sfârșit, să le exprime. Cercetările de istorie orală care se fac în jurul Memorialului de la Sighet, la Timișoara în jurul Smarandei Vultur, sau la București, în cadrul Institutului de Istorie Recentă, îmi par extrem de importante în acest sens. Am citit de fiecare dată cu zguduire mărturiile culese de la oameni care reprezintă raporturile firești, așa spune media raporturilor, nemo-dificate prin profesie sau vizibilitate culturală, dintre tăcere și vorbire, dintre abținere și faptă, în cultura noastră.

– *Exilul, ca fenomen politic, ce fel de tăcere reprezintă? Cum a funcționat, în cazul scriitorului exilat, opoziția dintre tăcere și reducerea la tăcere?*

– Exilul, ca fenomen politic, continuă să aibă cele două componente pe care le are termenul însuși, în evoluția lui semantică. La început, *exilul ca rezultat al unei acțiuni de exilare îndreptate împotriva exilatului*, este în mod fundamental reducere la tăcere în comunitatea în care acesta ar fi comunicat optim, convingând, contribuind la a schimba viața cetății într-un mod inacceptabil pentru putere. Exilul este văzut într-un asemenea caz, și de cei care îl trăiesc și de cei care îl impun, ca execuție, moarte politică. Mai târziu, *exilul ca inițiativă a exilatului*, se colorează *optimist*. Ce nu poate spune în țara care-l reduce la tăcere, exilatul speră să poată ajunge să articuleze, înspre țară, din afară. El pleacă să pregătească pe îndelete chemarea miraculoasă atot-transformatoare și să se întoarcă apoi, cu sprijin câștigat printre alții sau regroupând alți exilați care și ei cred că pot schimba viitorul țării de pornire. Visele de această natură se complică devastator în cazul țării relativ mai mici, care nu dispun de o libertate politică necontrolată și nediminuată de presiuni exterioare. Temeritatea exilului, cu aspirațiile lui inițial precis orientate se tocește treptat, la exilații din țări cu expresie politică restrânsă, prin renunțări și compromisuri succesive, în fața realității politice. Din împletirea visului original al exilaților cu cerințele unui cadru politic mult mai vast, receptiv doar pentru o vreme, parțial și de poziții de forță, ajunge să se nască un plan, eventual o acțiune politică.

Poate că tocmai degradarea acțiunii politice a exilaților prin cenzura inevitabilă a unui real exacerbat a dus, în anii în care ne aflăm, la demitizarea exilului politic optimist. Dacă, ieșind din reducerea la tăcere internă, exilatul ajunge să accepte, prin inevitabile negocieri, o reducere la tăcere externă (e adevărat, mai puțin brutală și mai puțin totală, dar mult mai anihilatoare în raport cu proiectele lui esențiale), e greu să continui să privești exilul în mod optimist. Începutul sfârșitului l-a constituit un al treilea sens al exilului, emergent prin anii 1980, care mi se pare a corespunde mai exact formelor în care este el trăit astăzi de mulți dintre noi. Redus la tăcere în țara din care a plecat, descoperind reducerile la tăcere generale și pe cele care li se adaugă în cazul lui, în țara în care a ajuns, exilatul înțelege că gesturile politice care îi sunt la îndemână în noua stare de lucruri sunt cele decalate. Cele prin care pregătește, scriind, vorbind, acționând în modul în care se știe relativ mai prețuit, infime mutații, dirijate când spre cei din noua țară, când spre țara la care continuă să se raporteze esențial. Mai sceptic, mai modest, nemaierogându-și dreptul de a risca proiecte generale și alianțe îndoelnice, exilatul actual știe că fiecare din acțiunile culturale pe care reușește să le ducă la bun sfârșit este și o acțiune politică, singura care reprezintă mai exact și în forme contemporane digerabile adevărul de neatins spre care tinde. Fie că publică în țară, arătând, cui

vrea să o vadă, că nu o uită, că o țară nu se poate uita cum uiți un număr de telefon sau o informație transmisă la televizor, că, poate, vremea exilurilor a trecut fiindcă au dispărut și reducerea la tăcere în formele ei explozive și încrederea naivă în alte culturi care nu ar cunoaște-o (așa ceva nu există, o știm bine de acum, toate regimurile, din toate țările, reduc la tăcere pe un plan sau pe altul populații mai prospere sau mai sărace, dar toate docile). Fie că publică în țara în care a ajuns, reducând cu un dram certitudinile locale de superioritate disprețuitoare, semnalând valori din alte părți de lume (inclusiv a lui), introducând în discuție teme rămase invizibile și moduri distincte de a privi la celălalt.

Apare astfel, sub ochii noștri, un *exil politic fără iluzii*, manifestat mai tăcut, indirect, cu o reținere sănătoasă, prin fapta culturală care păstrează un ecou al dorințelor și viselor care l-au conformat. Sub tăcerea politică aparentă răsună în el un cuvânt mai plin, rostit mai grav, pretându-se mai puțin la jocurile puterii, ale reducerii, ale falsificării. Cred că exilul acesta, în care rostirea și tăcerea survin în mai mare măsură din subiectivitatea controlată a exilatului și mai puțin din zgomotul ideologiilor de grup și al sloganurilor de „alfabetizare politică” a tot ce mișcă este singura formă, relativ tolerabilă, a exilului liber asumat.

Dar cred de asemenea, cu o certitudine care crește, că vremea exilului a trecut. Că, pe de o parte, începem să știm că e rău, pentru o țară ca a noastră, să renunțe la energiile care, acceptate interogativ, ar putea-o ajuta să se redefiniească. Că, pe de altă parte, știm de asemenea cât de sumbre sunt degradările și declasările provocate de exil, mai cu seamă când este, cum se întâmplă astăzi, lipsit de alibiul de odinioară: cel conform căruia, numai plecând, puteai continua să gândești ceva mai liber. Fără acest alibi, a pleca acum din România cu un credo de exilat devine *auto-reducere la tăcere*.

– *Vă mai mențineți opinia c-ar fi necesară înființarea unui Institut al Amintirii? I-ați adăuga astăzi și alte secții decât cele amintite în volumul Vămile grave? Cum ar trebui cercetată, de pildă, în programul unui astfel de institut, singurătatea?*

– Mă tentează și acum fie un Institut al Amintirii, care să cerceteze lucrurile pe care se impune să ni le amintim, în funcție de moment, de proiecte și de contextul intern sau extern, lucrurile a căror amintire să facă apoi obiectul unui adevărat iureș de publicații și manifestări, menite să se potențeze una pe alta și să schimbe felul de a gândi a cât mai mulți. Nu mă mai preocupă atât secțiile lui concrete, pentru unele dintre ele au apărut instituții sau proiecte solide, cât operația de sinteză îndrăznească a eforturilor bune, obținută prin alăturarea energiilor diferitelor organisme sau institutelor care s-au angrenat sau se angrenează parțial în operații de readucere în memorie a trecutului încă apropiat. Institutul acesta ar trebui să studieze și excesul de efort memorial, aducând a fetișizare, care se orientează spre

anume episoade sau personalități. Fără a fi vorba de o promovare a uitării, cred că efortul de aducere în memorie are o limită pe care nu o poate depăși fără primejdie. Cultura noastră ar fi să fie luminată de farul onest și salubru al cunoașterii și recunoașterii în toate direcțiile care au contat, și în toate cele în care s-a pornit greșit pentru ca lucrul să nu mai fie repetabil. Dar nu mi se pare că are rost să revenim obsesiv, mereu și numai la personalități repuse de acum clar în drepturi sau la erori bine definite de o bună bucată de vreme în conștiințele oamenilor.

Poate că, de aceea, aș subsuma această operație de cernere atentă a eforturilor de memorie înspre petele albe și nu înspre mișcările de adorație, nu atât unui Institut al amintirii cât altei instituții la care am visat mulți ani, aceea a unei *Bănci a ideilor*, în care fiecare din cei care au o idee utilă pentru cultura românească și simt că nu au vremea, sau priceperea, sau echipele necesare spre a o pune în aplicare, ar preda-o băncii respective spre valorificare. Banca s-ar ocupa de evaluarea ideilor (în sine, în ce privește rostul lor la un moment sau altul) și de plasarea lor, apelând la instituții existente sau la indivizi, după caz și inspirație. Ar fi vorba de un organism suplu, alert și informat.

Cum ar fi să fie cercetată singurătatea în institutele mele imaginare sau în sine, dragă Carmina? Cred că, deși suntem un popor și o țară eminamente convivială, spațiul culturii noastre nu este încă un spațiu care să invite în mod continuat și convingător la ieșirea din singurătate. Nu s-au creat încă sutele și miile de instituții mici care să hrănească din toate direcțiile bucuria și încrederea colocoluiului intelectual. Există încă ostracizări, a celor din provincie sau de la țară, a femeilor, a muncitorilor, a ne-umanștilor ingineri sau avocați sau medici, pe care puținii le-au depășit creându-și singuri grupul în cadrul căruia să urmărească o formă sau alta de urcuș mental. Cred apoi că mulți dintre intelectualii ieșiți la pensie descoperă nu numai o sărăcie încă mai mare decât cea pe care au acceptat-o din dragoste pentru o vocație care nu aduce bani, ci și o singurătate care îi sufocă și suprime. Într-o țară ca a noastră, fiecare om de acest fel ar putea face încă atâtea, dacă s-ar căuta formele prin care efortul să-i fie recunoscut și, compensat măcar simbolic, oamenii aceștia nu sunt lacomi de mulți bani dar nici nu pot munci fără a primi nimic. Inițiativele particulare sunt încă reduse, inventarul de proiecte posibile e încă relativ monoton. Sunt printre ei posibili traducători sau editori, oameni a căror memorie închide în ea cărțile nescrise ale anilor noștri, mentori pentru studenți care să întreprindă în masă ce a făcut, de unul singur, în ani sufocați, un Zoltan Rostas mergând să stea de vorbă cu și să afle de la H. H. Stahl de ce e important să faci sociologie și ce ți se poate întâmpla când o faci cu pasiune. Nu avem încă la București sau Cluj, Timișoara, Iași, în fapt ele ar putea exista oriunde, „cafenele filosofice”. În Franța, asemenea „cafés philosophiques”, inițiate ca joc izolat, au dezvoltat adevărate statute de funcționare.

Oamenii se întâlnesc regulat pentru o dezbatere filosofică a cărei temă se decide pe loc, prin propuneri și vot deschis. Nu își cunosc decât prenumele. Nu știu dacă sunt sau nu filosofi de meserie și lucrul nu importă. Întâlnirile au loc de două ori pe săptămână, dar fiecare vine atunci când are vreme și alege când un grup când altul. Grupul votează pentru a încredința, pe timp de o lună sau două, unuia sau altuia din membrii lui, grija conducerii dezbaterilor. Nu ideea exactă ar fi în acest caz de copiat, ci ceea ce a generat-o: preocuparea de a inventa jocuri intelectuale noi care să fie non-exclusive.

Pe strada pe care locuiesc la Providence trăiește o femeie, Jean Butler, care a crescut singură șapte copii dintr-un salariu de soră la spital. Când a ieșit la pensie, Jean, care se ocupă trei zile pe săptămână de nepoții cei mai mici dintr-o populație de nepoți care se apropie de douăzeci, s-a simțit prea limitator legată doar de copiii care-i reveneau direct. A decis să meargă să citească povești în mai multe grădinițe și creșe din oraș. O face și astăzi, ca voluntar. Lucrul o menține vie și echilibrul ei vesel se transmite, sunt siguri, unor copii care nu au avut norocul de a le trăi în preajmă bunici de asemenea calibru. În România ar fi de deschis vad unor inițiative de felul acesta, de simplificat și intensificat accesul celor singuri la atâtea și atâtea din lucrurile prin care viața poate fi înfrumusețată fără planificări mărețe, din aproape în aproape.

– *Cultura americană, spuneți comentând volumul The Death of Satan (1995) de Andrew Delbanco, nu mai e capabilă să vorbească despre rău. Dar cine mai este capabil să vorbească despre rău astăzi, doamnă Sanda Golopenția?*

– Cred că se vorbește și astăzi despre rău, dar prea mult în conformitate cu modelele sau cu dictatul timpurilor. Sunt rele și proclamate ca atare mai cu seamă faptele definite ca rele în culturile sau civilizațiile care ne folosesc ca model. Au ajuns să fie considerate ca rele în întregime țări, culturi sau religii. Cred că ar fi mult de făcut, pe de o parte pentru a înțelege ce vrem să respingem (și numim rău), de ce, care ne sunt punctele de plecare; iar pe de altă parte, că ar trebui regăsit modul în care ne aplecăm asupra răului din noi, îmbunându-ne cu efort neîntrerupt și fără naivitatea de a crede că operația ar putea fi întreruptă cândva sau că alții sunt buni din naștere ori ca rezultat al belșugului. Lucrul și atitudinea care fac cu puțință dominarea răului interior sunt, în parte, realizate prin religie în cazul celor care cred; în cazul celor care s-au depărtat însă de viața religioasă și nu-și mai găsesc drumul, ar fi util ca, prin ziare, reviste, cărți sau spectacole să ajungă până la ei nu numai gustul amar al rețelilor lumii sau al rețelilor noastre, ci și setea după încredere și armonie activă, care e nu mai puțin mare pretutindeni. Cum ar fi de făcut lucrul, din aproape în aproape, e greu de precizat într-o convorbire. Dar cred că a venit momentul inculcării, încă de pe băncile școlii, a spiritului critic în fața vulgarității, a trivialității colportate prin

media. Ar fi util ca în România (și, în fapt în toate țările pe care le-am văzut mai îndelungat, în Statele Unite și Franța nu mai puțin), oamenii să înceapă să refuze spontan otrava difuzată prin articole sau emisiuni, scriind scrisori de respingere fermă revistelor sau posturilor care le găzduiesc. Asanarea climatului nu se poate face de la sine, fără ca cei care cred că prin aceste mijloace își înmulțesc cititorii ori spectatorii să înțeleagă că lucrul nu mai e adevărat. Marele număr de cititori care își rup de la gură banii pentru *Formula As* nu cred că se explică numai prin multele soluții ieftine și practice pe care le pot găsi în revistă cei care luptă cu puținătatea mijloacelor. O a doua trăsătură a revistei, nu mai puțin importantă, e aceea că nu cultivă scandalul și violența verbală și cititorii sunt, după cum se vede, dornici de asta și la noi.

– *Constatați (fapt recunoscut, de altfel) lipsa de „efort intelectual devotat solidar” între românii stabiliți în Statele Unite. Există o explicație a acestei drame a „solidarităților difuze”, iată, la peste un deceniu de la Revoluția din 1989?*

– Solidaritățile difuze sunt pentru mine un lucru bun. Cuprind sub numele acesta momentele în care ne simțim aparținând obscur unui grup, unui spațiu, unui cântec și ne bucurăm, în treacă și cu alint, gândind că lucrul e firesc și va dura mereu. Emigrantul nemaivând zi cu zi și de mai multe ori în zi experiența confirmării oarbe a identității lui prin mirosuri, zgomote, oamenii de pe stradă etc., ar fi ca el să înlocuiască prin efort intelectual și activ lipsa aceasta. Cum însă răspândirea e mare, cel puțin în partea de Americă în care trăiesc, lucrul nu se constată prea des. Fiecare are un sezon al devotărilor, după care se cazează, blazează și dispăre (îmi amintesc, scriind, refrenul inexorabil încheiat cu „se spirantizează și dispăre” care ne amuza atât la seminarele de lingvistică romanică din București acum o mie de ani).

În anii urmă, corespondența electronică a devenit un mod de raliere care nu mai poate fi ignorat. Iar tinerii veniți la studii din România sunt din ce în ce mai numeroși, compensând raritatea emigraților. În clipa în care scriu sunt prinsă bucuroși într-o rețea de oameni care ajung să vadă prin forțe proprii câte un film românesc în fiecare săptămână pe campusul de la Brown, își scriu cu naturalitatea cu care-și vorbesc, într-o română hazoasă aidoma celei pe care ai putea-o auzi pe străzile bucureștene și se bucură împreună de ce descoperă fiecare. Poate că prin asemenea apropieri simplificate și prin viața astfel înșeninată se vor putea încheia și proiectele intelectuale de anvergură la care aspirăm.

– *Aveți în Cartea plecării (1995) un excelent eseu despre „declarația de ostilitate” a celuiialt. Inocente sau distrugătoare, aceste declarații fac parte din existența noastră de fiecare zi. În ce măsură putem deveni noi înșine victime ale unei astfel de ostilități?*

– M-ar preocupa mai cu seamă în ce măsură riscăm să adresăm noi înșine, în

momente grele și întunecate ale vieții noastre, asemenea declarații de ostilitate celor pe care-i întâlnim.

Mă întreb, de asemenea, dacă am putea vreodată înmagazina în noi atâtea seninătate încât declarația de ostilitate a celuiialt să alunece pe noi cei etaș calmi și să nu afle punct de pătrundere. Mai mult, dacă nu am putea ajunge, printr-un miracol pregătit cu răbdare, să contagiem, când ne aflăm într-o asemenea stare de echilibru, pe cei care au nenorocul de a nu găsi, în acel moment, decât ostilitate neputincioasă în ei.

– *Care sunt avantajele și dezavantajele în raport cu instituțiile românești de cultură, presă, edituri, public cititor etc., ale scriitorului român din emigrație? Cât de dificil e pentru acesta dialogul cu literatura țării sale?*

– Scriitorului român din emigrație i se cere uneori mai mult iar alteori mai puțin decât poate da. I se cere bunăoară să vorbească în chip de oracol pe o temă sau alta (a culturii în care trăiește, a ideilor pe care aceasta i le sugerează pentru cultura noastră). Nu o poate face fără a greși și nici fără a pierde nota care-l diferențiază, niciodată aparentă în discursul debitat de pe poziții fie și infimizezimal „autoritare”. Și nu are întotdeauna prezența de spirit de a recunoaște primejdia, nici vioiciunea, eventual dibăcia, de a se sustrage rolului.

Atunci când ajunge să scrie și să publice o carte în România, scriitorul din emigrație, care nu a trăit printre semenii săi în țară, se descoperă extrem de singur. Am publicat două cărți, *America America* și *Vămile grave* la care nu am avut nici un răspuns. Parcă ar fi căzut într-o groapă. Reacțiile m-ar fi interesat mult atunci, cărțile respective fiind concepute ca un mod de a sprijini înțelegeri mai rapide decât ale mele la cititorii din țară (pe care mi-i visam tineri și astfel mai bine armați pentru bătălii viitoare care le aparțin).

Mai cu seamă, însă, scriitorul român din emigrație nu participă la viața instituțională a culturii românești și nu are încă drumuri deschise spre ea. El publică o carte sau alta, traversând ca un țânțar sau ca un fluture peisajul culturii românești. O prietenă de aici, originară din România, Marguerite Dorian, scria la un moment dat un text despre scriitorii fără generație. Plecată din țară în 1950, după anii de întrerupere ai războiului, se definea, îmi amintesc cu strângere de inimă, prin această lipsă. În ce mă privește, mă simt aparținând clar unei generații de ale cărei realizări mă bucur. Dar am ajuns la vârsta la care toți cei din generația mea sunt prinși în creșterea și înnoirea unor instituții culturale românești. Pe când eu, cea de departe, am rămas, infantil, departe de ele, cu un dor de a servi pe acest plan care nu are cum se manifesta. Un alt mod de a fi singur, întrezărit incidental, uitat apoi, dar real cred pentru mulți dintre noi.

– *În ce raporturi intelectuale vă aflați cu emigrația română din nordul Americii? Există forme specifice ale participării la viața ei spirituală?*

Atunci când spunem sau scriem „emigrația română din nordul Americii” tindem să gândim ca pe un ansamblu autonom, cu margini, centru și aspirații comune, o mulțime difuză de oameni răspândiți pe te miri unde, mulți dintre ei total izolați de orice element de viață românească altul decât ce își inventă singuri. Îmi amintesc de multele clipe în care am simțit ca pe o foame dorul de oameni mai ai mei, cu care să schimb o vorbă în română despre lucruri ale noastre din lumea depărtată din care venim. Mergeam pe stradă sperând absurd într-o minune a întâlnirilor care nu avea cum să se producă.

Există din când în când întâlniri la New York, pe la o universitate din zonă, câteva reviste, uneori concerte sau spectacole de teatru. Viața cotidiană cu ritmurile ei pulsează românește în parohii, în jurul câtorva biserici mai active, cea din Woonsocket, din Worcester, câteva în Boston și împrejurimile lui. Pe campusurile din Noua Anglie, studenții veniți din România și întrebările lor, poate și felul mai echilibrat și mai puțin întunecat în care ei ajung să negocieze diferența, veniți cum sunt, prin concursuri, la fel cu oricare alt student de aici, înnoiesc pentru mine nădejdiile de împropătare a vieții comunitare românești din partea asta de lume.

– *Cum se aud în America „șoaptele” culturii române? Dar tăcerile?*

– Dacă întrebarea îi privește pe americani Americii, fie ei intelectuali, fie nu, aș spune că mai degrabă nu se aud. Cultura locală e o cultură care se împacă greu cu șoapta, o definește zgomotul asurzitor, admirația pentru ce e mare și se proclamă astfel fără întrerupere, cu o vitalitate naivă și lacomă. Tăcerile bune care ne definesc, chiar dacă ar fi răbdurii explicate, au relativ puține șanse de a-i atrage pe oamenii locului.

Percepută ca șoaptă din exterior, folosirea românei (ca și cea a limbii grecești sau daneze sau suedeze, e de scris *sau* la nesfârșit) e însă definitorie pentru cultura românească. Numai prin ea se poate ajunge la reechilibrarea înaltă a vieților noastre ale tuturor în România, fie că suntem sau nu intelectuali. Viața intelectuală din România, dacă o măsurăm după cărțile publicate, după spectacolele de teatru sau după succesele elevilor și studenților noștri în competiții internaționale, este perfect comparabilă cu cea din țări pe care le considerăm cultural înaintate, cum ar fi Franța, Italia, Germania, Anglia. Pe alte zone, cum ar fi calitatea emisiunilor de televiziune; a unei părți din presă; a cercetării științifice care se zbate încă, în multe domenii, să-și reafle linia de plutire, pentru ca abia după aceea să o pornească la drum cu adevărat; nevoia de instituții mici și mijlocii prin care viața fiecăruia să fie firesc luminată, avem încă mult de făcut. Ca orice altă cultură contemporană, inclusiv cea americană, de altfel.

Dacă întrebarea mă privește pe mine sau, în genere, pe cei care, veniți din România, trăiesc aici de o bucată de vreme, aș spune că, uneori, mi se pare că aud mai distinct de aici

decât atunci când mă aflu în țară șoaptele și tăcerile de care vorbim. Prinsă de cele o mie și una de întâmplări ale zilelor, totdeauna pline și totdeauna prea puține, pe care ajung să le petrec în România, mă răsfrîm în prea multe pentru a putea sta locului și cumpăni. Aici însă, în tăcerea guralivă pe care o îndreaptă spre mine vocile cotidiene, stau și cern. De aici pornesc proiectele românești care, atât cât îmi stă în putință, să mă rezolve și îmbune cultural și uman. Pe planul acesta mă simt alături de mulți care, la fel cu mine, dinăuntru sau din afara României, încearcă să pună ordine în multele cataclisme ale vieții noastre românești, înlăturând lacune, compensând uitări, redispunând în conștiințe trecutul apropiat sau depărtat în raport cu prezentul.

Cred că funcția esențială a culturii românești e aceea de a ne face fericiți, fie că trăim în România, fie că ne depărtăm, fizic, de ea. Aici ar fi locul celei dintâi bătaii. Cum, pe de altă parte, țările lumii au intrat într-un dialog intensificat și ierarhizat, e clar că nu putem fi pe de-a-ntregul fericiți dacă o parte din ce se face, frumos și bine, în literatura românească, să zicem, nu ajunge să fie respectat și în alte țări. Nimic nu circulă însă cu succes pentru simplul motiv că ne-o propunem. Ca lucrul să se întâmple „de la sine”, expansivitatea culturală trebuie hrănită cu încredere în noi, cu reflexivitate informată, cu bucuria de a trăi și înălța cultura în care ne-am născut și excelăm, cu o viziune largă a peisajului cultural dintr-o țară sau alta pentru a ști ce să propunem cu rost, cu hazardul inițiativelor multe, vioaie ale unor instituții culturale solide, dar de toate dimensiunile: și mari-prestigioase, și mai mici dar proaspăt apărute-îndrăznețe sau reînviind tradiții și excelențe uitate.

– *Sunt „întrebările românești în fața vieții” aceleași pentru scriitorul din emigrație și pentru cel din țară? Dacă nu, de ce?*

– Cred că da. Poate, cel mult, că aici învățăm să ni le punem mai ferm, mai siguri pe noi, mai fără șfială. Așa cum și le pun, în raport cu culturile lor, unii dintre francezi, unii dintre americani, unii dintre germani. Așa cum cred că încep să și le pună un număr din ce în ce mai mare de români, oriunde s-ar afla.

– *Mai purtați încă pe drumurile Americii „povara” plecării? Există și o povară a întoarcerii? Cât de dureroasă este pierderea de identitate și cât de dificilă redobândirea ei?*

– Cred că purtăm povara plecării câtă vreme nu ne pierdem identitatea. Când nu mai știi bine cine ești, cum să-ți pronunți numele, ce limbă vorbești mai ușor, ce bucate și se pare natural să mănânci de sărbători, se instalează, indoloră, existența fără vreo identitate anume, vidul vieții de emigrat care nu s-a știut sau nu s-a putut apăra. Din care puțini răzbesc la o nouă identitate, calchiată după aceea a țării în care s-au nimerit.

Ciudată pentru privitorii de aici, identitatea celor plecați îmi pare a se reactiva, fără complexe și instantaneu, atunci când se

întorc în țară. Problema redobândirii ei și-o pun, poate, cei care au abandonat-o la un moment dat, din prea multă singurătate, din aspirația de a-și schimba viața radical, sau pur și simplu siliți de un sistem ultra-asimilator. Poate că se gândesc la ea și cei între care ne întorcem, când aud o inflexiune nouă, percep alte moduri de a acționa și rămân să se întrebe dacă e vorba de o mutație identitară sau doar de coaceri și răscoaceri care s-ar fi produs și „acasă”.

– *Se repetă mereu că limba este adevărata noastră patrie. Ce simte un om care, treptat se înstrăinează de această patrie? Există o altă înstrăinare mai puternic resimțită decât aceasta?*

– Departe de țara în care se vorbește firesc, simțim nu o dată că limba în care am îndrăznit întâi, cea în care am continuat de atunci să ne vorbim nouă înșine, moare în noi. Când am scris-o, eram încă sub imperiul fricii că voi uita să vorbesc românește. Porneam de la experiențe comune răspândite printre toți cei care trăiesc „în străinătate” (ce ciudat sună și câte conotații opuse a avut expresia în viețile noastre!). Cuvinte care se ascund și te obsedează, uneori zile în șir. Când am citit, descrise la nouăzeci de ani de Sarraute, scenele dramatice în care întrevădem profilul unui cuvânt fără a putea pune mâna pe el, zbaterea și exercițiile spontane ale memoriei care îl caută, îl încolțește, sau îl așteaptă să vină, și recunoștința până la cer din clipa regășirii, am înțeles că, în raport cu limba română, avusesem clipe în care eram nonagenară.

Momentele în care se tace în noi sunt, și devin pe măsură ce trec anii, ambigui. La început, mă întrebam dacă e de vină dezordinea lingvistică în care trăiesc, cu engleză pe stradă sau la televizor, franceză în clase și română acasă? Sau, îmi spuneam mai târziu, poate timpul însuși, tăcerea în care intră prin moarte, vârstă sau depărtare cei care ne iubesc fac să nu mai știm să ne spunem nouă înșine pentru că alții nu ne mai spun pe noi nouă, cum ni se întâmplă cândva, în raiuri duse.

În manifestările exterioare s-a întâmplat ca în anume momente, un lucru pe care aș fi putut să-l scriu ușor și cu plăcere în română să devină chinător de scris în engleză sau cu totul diferit atunci când îl scriam în franceză. Pritocit în română, filtrat și reasamblat pentru saltul în franceză, textul devenea uneori mai bun, mai lucrat, mai atent gândit. Text scris de fapt în două limbi, calculat de două ori. Îl înțeleg pe Beckett când spune că a ales să scrie într-o limbă în care nu are facilități de exprimare, care-l somează să se explicitizeze mai departe decât ar fi tentat să o facă în mânăuirea lenș-alintată a limbii materne. În limba noastră natală știm cel mai bine să fim guralivi, tăcând ce ne doare sau intimidează, trecând mai ușor peste ce ignorăm, nedându-ne seama uneori de ce neglijăm sau lășăm nespuse. Franceza este pentru mine un revelator prețios, poate și pentru ca am învățat-o de timpuriu, de pe la cinci ani.

Dimpotrivă, când scriu în engleză, noua limbă rămâne mult sub româna (sau chiar

franceza) cu care o negociez, personalitatea mea de vorbă se modifică îngrijorător, nu mă mai recunosc, fără ca prin asta să obțin certitudinea că m-am apropiat de așteptările cititorului anglo-saxon. Mi-am căutat odată leac de frică. Eram în an sabatic, în 1987, și am decis să traduc în engleză descântece de dragoste românești. Am petrecut întregul an tocmind cuvinte ca în descântec, unele inventate, altele regionale care trebuiau să păstreze o aromă regională și în engleză; și fraze ca în descântec, rimate și ritmate, cu în spatele lor un ansamblu de credințe presupuse care acum trebuiau aduse, mijit, spre expresie. Am verificat fiecare text nu numai cu cei trei co-traducători, ci și cu un grup de control de aproximativ 15 persoane. Dar, la sfârșit, n-am câștigat mai multă siguranță. Dimpotrivă. Când citea, fiecare din cei 15 nu înțelegea altceva. Eram uluită de câte lucruri, gramatical exprimate, acceptabile stilistic, se dezvăluiau a rămâne incompreensibile pentru cititorul intelectual mediu de aici. Am rămas de atunci cu o temere sporită față de sintaxa inefabilă și secretă a limbii engleze, cu o nesiguranță care mă face să o evit ori de câte ori pot, recurgând la franceză sau la română când scriu liber.

– *Scrieți în Cartea plecării: „sunt zile în care ninge în noi...”. Ce se va întâmpla când nu vom mai fi albi și sclipitori? Vom fi mai puțin limpezi, cum frumos spuneți în altă parte?*

– Cred că, în zilele obișnuite, când nu ne supunem greutăților formatoare, sau nu ajungem să le intuim rostul de creștere, împotrivindu-ne cu îndârjire ori teamă copilărească, suntem departe de a fi albi, sau sclipitori. Darul poverii care nu dărămă, al zilelor grele care nu ne lichidează ci, dimpotrivă, ne ajută să înțelegem mai departe, mai larg, mai adânc, mi s-a părut, când am scris pasajul la care vă referiți, că ar fi de întâmpinat cu simplitatea cu care copacii, casele, trecătorii sau umbrelele lor nu pot decât să se lase ninsorii, să se accepte niși sau ninse. Dobândind, pe o clipă, o frumusețe care nu e a lor, ci a firescului cu care se lasă acoperite de gulgulă de zăpadă rece și curată trimis spre luare aminte, sau, într-o viziune mai luminoasă, frumusețea deschiderii cu care primesc și adăpostesc fulg de fulg. Ninsorea în noi, aïdoma celei de afară, s-ar produce de altfel atunci când gerul nu mai e amarnic, când, încă neevidentă, rezolvarea se lasă de acum întrezărită, sub forma oficierii albe.

Limpezi suntem rar, prin darul unor zile sau întâlniri de excepție: cu un om bun, cu o carte caldă, cu o idee clară, cu un loc de vis (adică, un loc la care am visat, neputându-ne imagina că ar exista aievea și care se materializează brusc în fața ochilor noștri, ca o metaforă a confirmării superlative).

– *Aveți un loc al dumneavoastră, numai al dumneavoastră în această lume? Unde se află el?*

– Greu de spus. Casa bunicii, în care am petrecut un an în timpul războiului (cred că prin 1943–1944) era plină de învățăminte –

mirosul prăfuit al boabelor de porumb sau de grâu ținute în saci deschiși în bucătăria uriașă, patul-ladă în care intram ca într-o cutie, bună-tățile gătite cu precizie farmaceutică de domnul măcelar care venea în fiecare casă și pregătea cu dichis cărnați și jumări, minunatele ribizli pe care le ciuguleam direct din tufișul în care creșteau, prăvălia în care făceam cecuri, alături de tatăl bunicii, punând în ele bomboane sau cuie – dar nu a fost, în sine, un spațiu pe care să-l simt al meu. Apartamentul în care am locuit, în strada Dr. Lister, mic chiar și pentru noi copiii, cu cele două camere și holul transformat în sufragerie în care încercam să încăpăm, doi copii și doi părinți plus, o vreme, fratele mezin al tatei sau, alt răstimp, bunica, sosită la București după ce i se bombardase casa din Bozovici, apartamentul acela, la ferestrele căruia mă duc să mă uit ori de câte ori ajung în București, a fost plin de atâta durere și de atâta singurătate, a mamei și a noastră, a copiilor, care aproape că nu am avut în el musafiri – nu era unde și nici de unde – încât, deși îi reconstitui în gând și acum pas de pas traseele, nu mi-l revendic. După căsătorie, am locuit pe rând la comun, într-o garsonieră și apoi, în Drumul Taberei, la capătul lui 37, într-un apartament cumpărat, în care a fost loc destul și am încercat să nu înmulțim mobilele ca să ne bucurăm de el. Nu aș spune însă că m-am legat de el peste măsură, ce mă cucerise erau mai degrabă lanurile de grâu alternând cu porumb în care o seamă de locatari din blocurile proaspăt clădite se soraau făcând pagubă cultivatorilor, dar bucurându-se atât de tare și de foșnet și de lumină că, poate, păcatul le era în parte iertat. Terenurile de folclorist pe care le-am făcut, în Oltenia, la Peșteana-Jiu, sau în mai multe sate din Banat m-au captat mai mult prin ce auzeam, transcriam, notam de la oameni decât prin locurile unde se întâmpla faptele. Satul maramureșean Breb, unde am revenit timp de zece ani și căruia îi datorez încă punerea în cărți a materialului adunat acolo, a ceasurilor dăruite și notate – nu toate, nu cele mai frumoase, pe care le păstrez, poate de aceea mai clare în minte –, Brebul deci ar putea fi un asemenea loc de elecție. De câte ori revin în el mă bucur ca de o regăsire. Oamenii îi cunosc încă, unora, care au murit, le trăiesc copiii sau nepoții pe care i-am văzut mici, dealurile care-l împrejmuesc și casele se potrivesc încă frumos unele cu altele. Poate că Brebul e un loc al meu, receptat cu dor mai mare decât al altora, dar nu sunt sigură, eram mulți cei care, în echipă cu Mihai Pop sau singuri, căutam și am găsit la Breb o lumină de care nu ne bucuram la București, unii, la Paris sau în America, alții.

Mi-am dorit și am ajuns să văd Insula Paștelui. Mă fermecase mișcarea ierbii înalte în jurul capetelor cenușii care o depășeau august, văzută într-un documentar. Pol al singurătății, unul din locurile cele mai depărtate de tot ce ar putea fi numit, pe nedrept, „în jur”, insula m-a primit în foșnetul păștilor de mazărice, mișcate de un vânt ca o respirație. Capetele abstracte, de bătrâni, fără nimic de prisos, lipsite de blândeți cărnose, dominate de nasuri atent exaltate și de coafurile din tuf vulcanic roșu se ridicau,

se nășteau din pământul cu iarbă niciodată cosită pretutindeni în jur. Multe fuseseră repuse pe busturi, busturile fuseseră reasezate pe soclurile lor colective și omenețel cel uriaș continua să apere insula privind în zare, dinspre mal înspre apă, cu ochii de coral deschiși larg. Insula mi-a rămas în suflet, dar nu era să fie un loc al meu. Prea nu era loc, între statui sau poveștile despre ele, decât pentru bărbați care se omorau ori se mâncau unii pe alții. Am străbătut-o în lung și în lat, cu șoimi înmălțându-se brusc de sub pas, cu garduri de sărmă ghimpată întrepunându-ne traseul când ne era lumea mai dragă, cu o biserică în care oamenii cântau dumnezeiește în rapanui, limba locului, iar nu în spaniolă, o slujbă catolică de neuitat, cu un cimitir înflorat de cruci albastre și mici, așezat aproape de apă și pieptănat de vânt, cu peșterile în care femeile stăteau albit înainte de a se căsători, cu șanțurile în care fuseseră aruncați cei uciși, atunci când o jumătate din insulă se războise cu cealaltă jumătate. Muntele din care se detașau statuile cele neasemuite, clipa în care m-am descoperit mergând pe nasul uneia dintre ele, al cărei cap și bust măsurau în lungime douăzeci de metri, toate îmi rămân vii în minte. Dar locul nu e al meu.

Când am început să revenim la București, casa unchiului meu sau casa Ligiei cea mereu primitoare și însorită ne-au primit cu căldură. Dar locurile nu sunt ale mele și, mai cu seamă, nu sunt numai ale mele.

Poate că numai al meu e ecranul calculatorului în clipa în care scriu. Mă vei întreba dacă un ecran e un loc. Dacă n-ar trebui ca locul să fie și frumos. Dacă pot să uit de copaci și de soare când aleg un loc al meu. Și îți voi da dreptate. Nu am un loc al meu și numai al meu.

– *Plecarea, spuneți, e libertate și un drum deschis vieții. Întoarcerea ce este? Cum poate rămâne viu un suflet pradă plecărilor?*

– Plecarea îmi apare ca libertate și drum deschis vieții împușinate prin ea, doar atunci când au fost consumate fără succes toate încercările de a-ți normaliza existența acolo unde te afli în mod firesc. Întoarcerea, nesperată, în locul din care ai crezut că pleci pentru totdeauna mi se pare un dar, o trăiesc și acum, de fiecare dată, cu sentimente sărbătorești.

Spre a rămâne viu, cred că sufletul nostru nu trebuie să se lase pradă multor plecări-desțin de tipul emigrare. Viețile în zigzag, cu ajungerea într-un loc și apoi părăsirea lui pentru un al doilea, eventual un al treilea, mă neliniștesc. Asta pentru că, pentru mine, plecarea a fost multă vreme refuzată în gând și în deliberările cu alții care au precedat-o. Deși, pe linia mamei, am avut înaintași albanezi și greci, iar pe linia tatei, italieni, cehi din Boemia și poate, așa spunea un unchi genealogist drag mie, scoțieni, moștenirea aceasta de emigrări și imigrări era prea vagă și prea depărtată pentru a mai fi acționat în vreun fel. Sunt, prin familia și locul în care m-am născut, un om hoinar cu punct fix unic de întoarcere negreșită. Prin hoinar mă refer la

plăcerea de a călători, nesatisfăcută pe când mă aflam în țară, la care renunț deseori – dar nu de tot – în anii din urmă, când aş putea-o realiza după pofta inimii, doar pentru că mă înec în hârtii și proiecte ale altora și ale mele.

Să adaug la asta, repede, că plecările care se fac de la o țară mai mică și mai puțin prosperă, dar unde se poate construi încrederea și nădejdea, înspre o țară bogată căreia lumea ta de proveniență îi rămâne indiferentă sunt plecări care ne lipsesc poate de partea cea mai bună a vieților noastre. Invers, plecările de la bine la mai puțin bine, pentru că așa a fost locul, țara din care ni se trag înaintașii, mă gândesc la multele plecări și dezidentificări sau reidentificări ale lui Le Clézio, sau la refuzul de acclimatizare totală al lui Marguerite Duras, care, născută din părinți francezi în Cochinchina și venită în Franța la 18 ani, a continuat să se definească printr-o identitate asiatică și nu s-a simțit franceză decât în timpul anilor de Ocupație, plecările și refuzurile acestea ale tihnei moștenite, îmi impun. Le respect dorul după viața reală a mulților lumii, dorința adâncă de a se separa de privilegiu și avantaje, întotdeauna nedrepte și nemeritate.

– De ce plecăm? Și, dacă o facem, ce lăsăm și ce luăm cu noi dincolo? Sunt drumurile acestor plecări „pagini deschise la nesfârșit“?

– Bunica mea Emma a visat toată copilăria și toată adolescența să-și continue studiile. Părinții l-au ales pentru asta pe fratele ei, care avea să moară în primul război mondial. Bunica a învățat într-un pension de maici și apoi s-a căsătorit. Soțul ei, funcționar la C.F.R., o cucerise, între altele pentru că scria. Emma l-a convins să-și continue studiile. Bunicul a ales Dreptul și Emma citea alături de el. Apoi bunicul a fugit cu Scumpa și, constrânsă de nevoi, avea trei fii de crescut, bunica a părăsit Timișoara, unde făcea perdele și fețe de masă din macrame pentru din ce în ce mai mulți clienți, ținea copii în gazdă, se bucura de concerte și de stat de vorbă la o cafea; iar câteodată trăgea câte o fugă până la Viena să cumpere modele de brodat. Bozovicul, cu masa părintească în care tatăl ei tăcea posomorât durerea pierderii fiului, iar sora acestuia lua în mod firesc toate deciziile gospodărești, nu a fost un loc în care bunica a fost cu deosebire fericită. Străbunicul a murit pe când eram și eu acolo, nemții și apoi rușii au bombardat casa, tata nu a putut obține un împrumut pentru a o repara și ruinele au fost vândute pe aproape nimic. Bunica a venit la București, să locuiască împreună cu noi pe Dr. Lister. Traiul la strămoare, lipsa unui loc al ei în casa înțesată de cărți și de oameni, visul la o independență care i se refuzase mereu, deși muncise din greu o viață întreagă, făceau ca din când în când bunica să-și facă valiza (punea în ea o statueta, Biblia, și aproape nimic altceva) și să plece de acasă spre a locui la o prietenă sau la cele câteva rude de departe pe care le avea la București. După o vreme revenea, tot istovită. Asta *à propos* de „pagini deschise la nesfârșit“. Cred că există oameni care pleacă mereu.

– Puteți face un „bilanț interior“ în care să reflectați deopotrivă asupra trecutului și viitorului dumneavoastră literar? Cum ar arăta un astfel de bilanț sub forma unei „cărți-scrioare“ adresate cititorului român al anului 2004?

– Fiecare carte pe care ajung să o scriu e o scrisoare către cititori cunoscuți și necunoscuți din România.

Bilanțul interior privind viața scrisului liber e în clipa de față la pământ. Sunt cel puțin trei cărți care îmi umblă prin cap, la care visez cu ochii deschiși, mi-am construit sumarul și mi-am acordat vocea, pe care le simt în mine când merg pe stradă, și le cântăresc în gând înainte de a adormi. Visez la clipa bună în care să mă pot apuca de ele, cufunda în ele, sper ca ea să vină curând, lucrez în fapt înspre asta, dintr-o viață încolțită, în care timpul mi-e sever drămuț.

La trecutul sau viitorul meu literar nu reflectez, poate doar, din aproape în aproape, privesc întrebător la prezentul imediat și la bucată din el care se întoarce de acum spre viitorul iminent.

– Care este „partea informulabilă“ a vieții dumneavoastră? Intenționați s-o formulați totuși într-o viitoare carte? Puteți defini puțin mai detaliat sentimentul regresivității trăit în emigrație?

– Partea informulabilă a vieților noastre se deplasează pe măsură ce înaintăm spre ea, încercând să o cuprindem cu gândul sau să o spunem.

Eram cu Ligia, o prietenă de o viață, într-o primăvară, la mare. Ne plimbam pe mal și am văzut în față, albe și strălucitoare, niște păsări care ba mergeau, ba pluteau elegant deasupra nisipului, aproape de el. Am grăbit pasul, să le vedem mai de aproape, să ne lămurim ce sunt, nu păreau a fi pescăruși, poate că erau egrete, dar distanța până la ele nu se micșora de fel. Obosisem când am înțeles în cele din urmă că, fără să se vadă, stolul înainta și el, așa cum o făceam. Ne-am oprit atunci și am intrat în vorbă cu niște pescari care ne-au pofțit la o ciorbă de pește îndulcindu-ne, fără să știe, renunțarea.

Emigrația curmă mersul firesc înainte, spre ce am învățat să întrezărim ca formă și frumusețe a vieții noastre viitoare, crescând încet, între oameni cărora le-am ajuns cunoscuți în mod firesc și fără efort. Odată ieșit din orbita vieții acasă, emigrantul trebuie să zorească înspre un înainte artificial, care nu mai are sensul de definire treptată, conformă cu ce a visat și s-a visat în jur pentru el. Chiar dacă va răzbi material ori profesional, mersul înainte, cel organic, singurul real, a fost iremediabil curmat. Începe pentru el, pe măsură ce lucrul îi devine mai lămurit – nu neapărat în partea clară a conștiinței – etapa în care își construiește refugii. Acestea se situează rareori în prezentul străin. De cele mai multe ori, amintirea, corespondența, drumurile către locuri care i le evocă pe ale lui de demult, un grup de concetățeni îi oferă puținul cu care a învățat de acum să se mulțumească. Îmbătrânit fără vreme, mai modest decât cei de o vârstă cu el, emigratul privește în urmă și nu înainte,

pentru că în viețile noastre direcția nu e decisă de noi, oricât am crede-o, ci ne e dată de cei din jur, de încrederea lor neexprimată, de solidaritatea lor simplă cu tot ce se prefigurează deja din viața noastră.

– Aveți un inventar al tuturor iluziilor trăite din momentul plecării din țară? Sau al revelațiilor provocate de întâlnirea cu oamenii, cultura și civilizația Americii?

– Un inventar al iluziilor și revelațiilor nu am, draga mea Carmina. Iluzii de altfel nu prea am avut, am plecat după multe și felurite respingeri ale gândului de a o face, încredințată că mă duc la greu. Și nu mă înșelasem. Poate una, totuși, care a fost însă rapid contrazisă, aceea că există o solidaritate intelectuală în numele căreia întâlnirile cu colegii din noua viață și din universitățile prospere de aici vor fi balsam și punct de sprijin. Mă înșelasem, epoca era tulburată de căutări diverse care nu se însumau ci îi porneau pe unii împotriva altora. Am găsit, de altfel, câte ceva din ce visasem, la studenți, marii mei profesori din-totdeauna, grație lor am putut răzbi prin ani și înțelegeri către un echilibru cât de cât satisfăcător. În ce privește revelațiile, m-am grăbit de fiecare dată să le uit pe cele care dureau mai tare. Dar îmi rămâne în minte bucuria cu care am descoperit căldura oamenilor simpli, nu a intelectualilor, nu cea care vine din vârstă fragedă a studenților, ci omenia bună a unor vecini pe care am învățat să-i respect, a unor trecători, întâlniți fugar, a cuiva despre care citesc în ziar sau aflu la televizor.

– Care este întrebarea pe care v-ați pus-o de mai multe ori în viață și pentru care n-aveți încă un răspuns?

– Una din întrebările pe care mi le-am pus aproape zilnic este: Cât dăm și de unde, dacă vrei cu adevărat să dai se poate merge la nesfârșit, fără oprire, de la ce punct altul decât primejduirea vieții decidem că nu mai putem, că nu mai trebuie să o facem, și în numele a ce? Sau, în urma cător întâmplări ar fi să înțelegem că nu mai avem ceva care să merite cu adevărat să fie dat, de care ceilalți să aibă nevoie?

Altă întrebare ar fi: ce facem atunci când descoperim că suntem mai puțin iubiți decât am crezut, dorit, sperat o viață întreagă, că pentru cei pe care i-am socotit copilărește „ai noștri“ aproape că nu am contat și, ca și cum nu ar fi destul, ne dăm seama că, la rândul nostru, am iubit poate sub ce au crezut-o ei, oameni care ne dăduseră atât de mult? ■

Interviu realizat de CARMINA POPESCU

Redactor responsabil:
I. MAXIM DANCUI

Corectură:
CLAUDIU GROZA

